

УДК 342.56:347.971] (477)

Основні напрями демократизації українського судочинства: вдосконалення змісту матеріального і процесуального права

Д. О. Дубінко,

здобувач Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Аналізуються актуальні проблеми реформування судової системи в Україні. Виділено ключові помилки при проведенні судових реформ. Окрему увагу приділено визначенню змісту права в контексті судової реформи і його впливу на формування процесуального законодавства. Виокремлено основні завдання процесуального законодавства в Україні, які мають бути виконані шляхом реформування судової системи, зокрема забезпечення права на судовий захист.

Ключові слова: закон, право, судочинство, демократія, судова система, процесуальне право.

Dubinko Dmytro. Applicant at the National Pedagogical Dragomanov University

The article analyzes the actual problems of reforming of the judicial system in Ukraine. The key, in the author's opinion, is the key errors committed during judicial reform. Particular attention is paid to the definition of the content of law in the context of judicial reform and its impact on the formation of procedural legislation. The main tasks of the procedural legislation in Ukraine, which must be implemented through the reform of the judicial system, in particular the provision of the right to judicial protection, are singled out.

Key words: law, legal process, democracy, court, judicial system, procedural law.

© Дубінко Дмитро Олександрович — здобувач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Мусимо констатувати, що жодна із спроб реформування та демократизації національної системи судочинства за час існування незалежної Української держави не увінчалася успіхом. У ході реформ фактично було сліпо скопійовано певні зарубіжні моделі судових систем без урахування особливостей правової та судової традицій України. Відсутність чіткого стратегічного бачення моделі судової системи України, системних, послідовних кроків у побудові судової системи, намагання вирішувати проблеми ситуативно, виходячи з побажань сил, які на певний момент перебували на політичному олімпі, призвело до того, що якість та ефективність функціонування судової системи перестали задовольняти очікування суспільства¹.

Потребу демократизації українського судочинства українське суспільство особливо гостро відчуло у період громадянського протистояння кінця 2013 — початку 2014 р. Саме судові рішення про заборону мирних зібрань, про застосування запобіжних заходів щодо учасників мирних акцій протесту на початку 2014 р., хоча вони не вчиняли жодного злочину, а лише відстоювали свою громадянську позицію, стали не лише яскравим доказом, що незалежності судів в Україні немає, а й точкою відліку Революції Гідності, коли масове незадоволення переросло в рішучі дії проти корумпованого, антидемократичного режиму.

Влада, що прийшла після його повалення, демонструє рішучі дії з реформування судової влади в Україні. Метою реформи проголошувалося створення законодавчих та організаційних передумов для утвердження в Україні незалежної, ефективної та відповідальної судової влади, яка здатна надійно захищати права громадян та якій довірятиме суспільство. Було визнано, що реформування судової влади в Україні повинно мати комплексний характер і передбачати внесення змін до Конституції України, законодавства з питань судоустрою та статусу суддів, реформування суміжних інститутів (прокуратури, адвокатури, виконавчої служби), вдосконалення процесуального законодавства та законодавства, що регулює порядок виконання судових рішень². Метою усіх окреслених змін, як і в перші роки існування Української держави, залишається демократизація українського судочинства.

Основним напрямом демократизації українського судочинства постає **вдосконалення змісту права**, що передбачає внесення змін до Конституції України, вдосконалення законодавства, що регулює питання судоустрою та статусу суддів, форми судочинства та порядок виконання судових рішень.

¹ Корсєд С. О., Кресіна І.О., Прилуцький С.В. Концепція реформування судової влади України. *Судова апеляція*. 2015. № 3 (40). С. 8.

² Там само. С. 13.

Зміст права являє собою «сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин. Він визначається потребами суспільного розвитку, інтересами суб'єктів суспільних відносин, вираженими в їх свідомості³. Вдосконалення змісту права як напрям демократизації судочинства означає не що інше, як вдосконалення відповідних правових приписів заради задоволення інтересів та потреб людини.

У такому контексті потребує ґрунтовного осмислення зміст самого права на судовий захист, адже саме судовий захист відіграє провідну роль у механізмі забезпечення прав і свобод людини, а рівень судового захисту є основним показником правового характеру держави й демократичності суспільства⁴. Європейський суд з прав людини у своїй практиці наголошує на тому, що право на судовий захист означає право особи звернутися до суду та право на те, що його справа буде розглянута та вирішена судом. При цьому наголошується на тому, що особі має бути забезпечена можливість реалізувати вказані права без будь-яких перепон чи ускладнень. Здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя. Перешкоди у доступі до правосуддя можуть виникати як через особливості внутрішнього процесуального законодавства, так і через передбачені матеріальним правом обмеження⁵. Обидві ці перешкоди, на жаль, зустрічаються у вітчизняній правовій практиці.

Хоча право на судовий захист є одним з основних конституційних прав громадян, слід визнати, що більшість громадян не можуть звернутися для захисту своїх порушених прав за кваліфікованою юридичною допомогою, яка багатьом із них просто не по кишені. Чимало громадян не спроможні сплатити державне мито та скористатися послугами адвоката. Окрім того, вітчизняні правознавці, практикуючі юристи та адвокати вказують на наявність певних недоліків в українському законодавстві, які часто не дозволяють ефективно реалізувати право громадян на судовий захист. Зокрема, при зверненні до суду, як і до інших державних та громадських інституцій, за захистом своїх порушених прав нерідко бракує належного документального підтвердження порушень; належної і своєчасної фіксації фактів, подій, явищ; відповідної нормативно-правової бази з цих питань. А строк розгляду справ тривалий час не був законодавчо чітко встановлений, внаслідок чого громадяни роками не можуть захистити свої права, що породжує недовіру, непошану

³ Кириченко В.М., Купакін О.М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. Москва – Київ: Центр учбової літератури, 2010. С. 100.

⁴ Там само. С. 48.

⁵ Дикий Д. Право на судовий захист в Україні: зміст на механізм реалізації. *Юридична газета*. 16 липня 2013. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/sudovapraktika/pravo-na-sudoviy-zahist-v-ukrayini.html>.

громадян до суддів та судової системи загалом⁶. Проголошене Конституцією України право на судовий захист, як зазначають С.О. Короед, І.О. Кресіна та С.В. Прилуцький, фактично зводиться до створення державою умов, за яких громадянин може звернутися до суду, але для отримання реального і ефективного судового захисту порушених прав громадянину доводиться докладати чимало зусиль, щоб розібратися в процесуальних формальностях, не будучи юристом⁷. Навіть якщо позивачу вдається опанувати чисельні процесуальні формальності та у нього вистачає коштів на звернення до суду, він стикається з ще однією проблемою — виконанням судових рішень. Сучасні дослідники вказують на те, що система виконання судових рішень Україні є малоефективною, суди позбавлені реальної можливості впливати на стан виконання ухвалених ними рішень⁸. Усі ці фактори є свідченням труднощів у реалізації права на судовий захист та необхідності вдосконалення змісту відповідного права.

Право на судовий захист є невід’ємним суб’єктивним правом людини і громадянина. Його сутність відображена в основних міжнародно-правових актах з прав людини, передусім у ст. 8, 10 Загальної декларації прав людини і ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Спираючись на згадані норми, це право можна визначити як сукупність правових можливостей кожної особи щодо ефективного відновлення в правах, наданих їй Конституцією або законами та забезпечених незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону, шляхом справедливого й публічного розгляду ним справи упродовж розумного строку⁹.

Зміст суб’єктивного права на судовий захист становить сукупність визначених законом повноважень, якими володіє суб’єкт цього права, серед яких можна виокремити право на пред’явлення позову, право на його забезпечення, право клопотати про призначення експертизи, право ставити запитання експертам, свідкам, перекладачам тощо. Воно реалізується шляхом відкриття провадження у суді, початком судового процесу, предметом якого є захист суб’єктивного права або охоронюваного законом інтересу. Поки процес не розпочатий, не можна сказати, що конкретне право на судовий захист реалізується даним судом і даним способом. Право на судовий захист реалізується шляхом ухвалення судом рішення певного змісту. Оскільки суд без пред’явлення позову самостійно не

⁶ Бакірова І. Зміст конституційного права людини і громадянина на судовий захист. *Право України*. 2006. № 12. С. 26.

⁷ Короед С. О., Кресіна І. О., Прилуцький С. В. Цит. праця. С. 10.

⁸ Там само. С. 12.

⁹ Коровайко О. І. Сутність і зміст права на судовий захист у кримінальному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3(9). С. 289.

вправі відкривати провадження у справі, то виникнення цього обов'язку залежить від того, чи матиме місце звернення до суду за захистом, чи буде порушено процес на підставі звернення зацікавленої у судовому захисті особи¹⁰.

Отже, для реалізації права людини і громадянина на судовий захист необхідно, щоб особа мала певний рівень правового виховання і правової культури й сама бажала свого захисту. На жаль, громадяни України не знають усіх своїх прав та не знають, як захистити їх, вони не звикли до можливості судового захисту своїх прав і свобод і не використовують цей засіб повною мірою. Першим кроком на шляху подолання правового нігілізму та відновлення довіри до судів є подолання колізій в українському законодавстві, його нестабільності й частоті змінюваності.

Забезпечення реалізації права на судовий захист вимагає реформування процесуального законодавства в напрямку визначення якісно нової ролі судді в процесі, перетворення його з пасивного арбітра на активного учасника процесу, який би при встановленні факту порушення прав вживав усіх можливих заходів для припинення такого порушення і відновлення порушених прав¹¹. На суддів (незалежно від побудови судової системи) має покладатися обов'язок вирішити спір таким чином, аби його припинити між сторонами остаточно, тобто усунути правовий конфлікт, а не «просто розглянути справу» і відхилити чи задовольнити позов, не встановивши дійсні причини виникнення спору та не з'ясувавши оптимальні шляхи (способи) усунення конфлікту між сторонами¹². Адже звернення до суду за захистом порушених прав в демократичній країні має бути гарантом об'єктивного, повного і всебічного розгляду всіх обставин, що мають юридичне значення і, як кінцевий результат, забезпечити винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення¹³.

Специфічність права на судовий захист полягає в тому, що воно одночасно є як невід'ємним особистим правом людини, так і гарантією дотримання інших її прав. І як наслідок, на що вказує І. Бакірова, зазначене право закріплене в кожній формі судочинства, а процедури відрізняються тільки за сферою законодавства, під яку підпадають правовідносини, в котрих виникло порушення¹⁴. Тобто можна констатувати певну змістову тотожність сутності й значення права на судовий захист для процесуаль-

¹⁰ Ніколаєнко В.Я. Поняття та зміст права на судовий захист: сучасний погляд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 8. С. 50.

¹¹ Короед С.О., Кресіна І.О., Прилуцький С.В. Цит. праця. С. 10.

¹² Там само. С. 21.

¹³ Бакірова І. Зміст конституційного права людини і громадянина на судовий захист. *Право України*. 2006. № 12. С. 25.

¹⁴ Там само. С. 28.

них галузей права, але при цьому є певна специфіка його реалізації щодо відповідної юрисдикції¹⁵. Тому важливим аспектом реалізації права на судовий захист є адекватне законодавче визначення завдань відповідного виду судочинства. Так, для цивільного судочинства завданням суду має бути правильний і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ — спорів про право, інших вимог і правових питань цивільної юрисдикції з метою усунення правового конфлікту, зумовленого порушенням цивільних прав, та здійснення ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів матеріальних правовідносин. При цьому для реалізації мети цивільного судочинства суд зобов'язаний вжити всіх необхідних і достатніх заходів щодо встановлення фактичних обставин, що мають значення для правильного вирішення справи, та застосувати ефективний спосіб захисту порушеного права чи охоронюваного законом інтересу або вжити інших дієвих заходів відповідно до закону, спрямованих на вирішення заявлених вимог. Якщо під час розгляду справи буде встановлено, що спосіб захисту порушеного права або інші примусові заходи, які просить суд застосувати заявник, не відповідають характеру спірних правовідносин сторін та/або виявляться неефективними та не призведуть до усунення правового конфлікту, суд зобов'язаний обговорити це питання у судовому засіданні та застосувати такий спосіб захисту, який є адекватним змісту порушеного права, характеру порушення та наслідкам, які це порушення потягло за собою, або ж інші заходи, що здатні ліквідувати несприятливі наслідки та ефективно вирішити заявлені вимоги. Суд має вжити всіх передбачених законом заходів, щоб захистити порушені органом влади права особи, в тому числі збирати докази з власної ініціативи, виходити за межі вимог сторін тією мірою, наскільки це необхідно для повного захисту прав особи. Такі засади процесуальної активності суду варто поширити й на адміністративне судочинство. У кримінальному ж судочинстві варто позбутися властивого суду обвинувального ухилу; у випадку, якщо обвинувачення не довело вини особи у вчиненні злочину, обов'язок суду — постановити виправдувальний вирок¹⁶.

Отже, реформування процесуального законодавства має бути спрямоване на вдосконалення його правового регулювання з метою підвищення ефективності правосуддя в цілому. Тому не один рік обґрунтовується доцільність поєднання в одному кодексі норм цивільного, господарського і адміністративного процесів, оскільки між ними немає суттєвих відмінностей, зумовлених специфікою судочинства.

¹⁵ Коровайко О.І. Сутність і зміст права на судовий захист у кримінальному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3(9). С. 286.

¹⁶ Короед С.О., Кресіна І.О., Прилуцький С.В. Цит. праця. С. 22.

Покращення якості й оперативності судового розгляду має відбутися за рахунок уникнення скасування вищою інстанцією рішень судів з мотивів непідвідомості чи непідсудності, закріплення принципу офіційного з'ясування обставин справи, принципу процесуальної активності та ініціативності суду, перетворивши суддю з арбітра на активного суб'єкта процесу, поклавши таким чином на суддів відповідальність за повноту встановлення обставин справи та правильність вирішення спору, законність, обґрунтованість і правильність ухваленого рішення, та посиливши їх дисциплінарну відповідальність за процесуальну бездіяльність та пасивність¹⁷. Окрім того, на сучасному етапі судової реформи передбачається запровадження приватних судових виконавців, що створить конкурентне середовище на ринку послуг щодо виконання судових рішень і відповідно сприятиме своєчасному виконанню судових рішень, пов'язаних з поновленням порушених прав і свобод людини¹⁸.

Отже, вдосконалення змісту права, і передусім, права на судовий захист, постає як важливий чинник відновлення довіри до судової системи, коли людина, що звертається до суду, законно розраховує на всебічний та швидкий розгляд справи, на компетентність, незалежність та неупередженість суду.

Dubinko Dmytro. Applicant at the National Pedagogical Dragomanov University

Independent and impartial justice is a prerequisite for the existence of a democratic state, guided by the rule of law, according to which the main direction of its activities is the maintenance of human rights and freedoms. In such a state, the court, exercising justice on the principles of legality, objectivity and impartiality, resolves conflicts in all spheres of social relations, including determining the responsibility of the state and its organs to citizens. In order to realize this goal, discussions on the main directions of democratization of Ukrainian legal proceedings are ongoing for several years, and attempts are being made to reform the judicial system.

The need for democratization of Ukrainian legal proceedings was especially felt by Ukrainian society during the period of civil opposition from the end of 2013 to early 2014, namely, the court decisions on the prohibition of peaceful gatherings, the application of preventive measures against participants in peaceful protest actions in early 2014, although they did not commit any crime, but only defended their civic position, have become not only a vivid proof that there is no judicial independence in Ukraine, but also a reference point for the Revolution of Dominion, when mass dissatisfaction has turned into a decisive action against the corrupt, undemocratic regime.

¹⁷ Короед С. О., Кресіна І.О., Прилуцький С.В. Цит. праця. С. 22.

¹⁸ Корнієнко П.С. Судовий захист як пріоритетна форма правозахисної діяльності в Україні. *Судова апеляція*. 2017. № 1 (46). С. 19.

After the overthrow of the anti-democratic regime in Ukraine, it was determined that the reform of the judiciary in Ukraine should be comprehensive and envisage introduction of amendments to the Constitution of Ukraine, legislation on the judiciary and the status of judges, reforming adjacent institutes (prosecutor's office, advocacy, executive service), improvement of procedural legislation and legislation regulating the execution of court decisions. The goal of all of the above changes, as well as the first years of existence of the Ukrainian state, is the democratization of Ukrainian legal proceedings.

Democratization of justice and restoration of its main function - the administration of justice, is impossible without improving the content of the main aspects of national law, bringing it in line with the highest world democratic standards.

Key words: law, legal process, democracy, court, judicial system, procedural law.

УДК 343.1

Історія становлення кримінальної відповідальності спеціального суб'єкта злочину

А. В. Ландіна,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу
проблем кримінального права, кримінології
та судоустрою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

Аналізується історичний шлях встановлення кримінальної відповідальності спеціального суб'єкта злочину для визначення специфіки даного інституту і перспектив удосконалення кримінальної відповідальності спеціального суб'єкта злочину в цілому. Становлення кримінальної відповідальності спеціального суб'єкта злочину в законодавстві, що діяло на території сучасної України, відповідає основним історичним періодам становлення та розвитку державності. Сучасне кримінальне законодавство чітко регламентує поняття загального суб'єкта злочину; ознаки спеціального суб'єкта злочину не конкретизуються в окремій нормі, але містяться у нормах Загальної та Особливої частин КК України. Окреслено перспективи нових пошуків у даній сфері.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, спеціальний суб'єкт злочину, кримінально-правова регламентація, ознака спеціального суб'єкта.

© Ландіна Анна Валентинівна — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України